

„A MINDEN SOSEM ELMONDHATÓ”

Szilágyi Júliával beszélget Korpa Tamás

Korpa Tamás: *Az Álmatlan könyv című memoárjában leírja, hogy milyen körülmények és viszonyok között szöktek át a Kolozsvár szomszédságában húzódó államhatáron 1944 tavaszának egyik esős éjszakáján édesanyjával és néhány rokonával – asszonyok és gyermekek – a deportálás elől. Ön ekkor 7 éves volt. A család Kolozsváron maradt tagjai – köztük Dávidovits Ábrahám, anyai nagyapja – az Írész negyedi gettóba, majd németországi koncentrációs táborokba kerültek. A memoárban szeretettel emlékezik két román jótévőjükről, a szökésben segítséget nyújtó Leontin bácsiról, valamint a bukaresti rejtőzködést kedvességével és különleges tárgyaival is otthonosabbá tevő Tánti Jeniről. Az Ön édesanyja miért döntött úgy, hogy megpróbálnak átjutni a zöldhatáron? Jobban olvasta az összefüggéseket, a veszély szaporodó jeleit? Ön kisgyermekként vajon mit érthetett meg mindebből?*

Szilágyi Júlia: Családunk, a nagycsalád szellemét meghatározták a vegyes házasságok, vagyis a nyitottság. A szeretet, az igazságérzet, az összetartás készsége felülkerekedett a korszak gyilkos törvényeket szülő intoleranciáján. Megmentésünkben döntő, áldozatot vállaló szereppel bírt édesanyám Ilon nővérének a férje, Brezló Dezső református magyar ember. Neki a sógora, a nővérének a férje volt az a Pop Leontin nevű román ügyvéd, akinek az erdőfeleki birtokát kettészelte az akkori magyar–román határ. Dezső bátyám odavitt, és Leontin bácsi ott rejtegetett minket, hogy aztán egyik falubeli béresével éjszaka átjuttasson a határon. A nagyapám nem jött velünk. Nem hitte, hogy vele, 86 éves öregemberrel baja lehet a hatóságnak... Anyám és a nagynéném könnyezve varrták fel a kabátomra a sárga csillagot. Nekem nagyon tetszett, nem értettem még, hogy ők miért búsulnak... Mielőtt származásom okán hivatalosan kitiltottak volna az iskolából, már elhagytam azt. Ugyanis 1944. március 15-én történt valami... Apolitikus – vagy csak tájékozatlan? – tanító nénink velem szavaltatta az ünnepi verset. Ezért aztán a jelek szerint a nála tájékozottabb osztálytársaim, hárman-négyen, hazafelé menet Cs. Szabó László gyerekkorának utcájában nagyon megverték. „Mi közöd van neked Petőfihez? Te büdös zsidó!” Mire eléggé megtépázottan hazaértem, csak leültem a konyhában a kicsi székre, és hiába kérdeztek, órákig nem tudtam megszólalni. Akkor már anyám nővérénél húzódtunk meg. Apám másfél éve munkaszolgálatos volt Ukrajnában. Nelli néném, minthogy a férje román volt, „árja párjának” számított. A zsidókkal ellentétben lehetett rádiójuk például. Esténként ők – s velük anyám is – a BBC igencsak zavart adását hallgatták, amennyire hallható volt. Anyám is tudta, hogy mit jelentenek az úgynevezett „zsidótörvények”. Ami velem történt, lényegében azt a közhangulatot fejezte ki, amelynek osztálytársaim szülei is részesei lehettek. Az írott sajtóból, rádióból meg az intézkedések nyomán a lakosság ismerte, és persze otthon is családban, nem csak társaságban kommentálta az éppen kibontakozó történelmi folyamatot. A gyerekek pedig hallották, amit a felnőttek mondanak. Az erőszak, ha nem is spontánul jelentkezett, ott volt a levegőben. Elsősők voltunk. Tavaszra már tudogattunk írni, olvasni. A mindenben nagyon szigorú, a tenyereseket is naponta osztogató, a mélyen vallásos emberek módjára igazságos Víz

tanító néni pedig csak a jó tanulót látta bennem, nem a megvetendő – ez esetben osztálytársaim, de hát éppen a hivatalos politika szerint –, megverendő zsidót. Én pedig mint sikeres tanuló, bizonyára nem is viselkedtem szerényen. Nem lehettem túl rokonszenves. Ez a gyermek pogrom kora déli órán egy belvárosi mellékutcán nem tűnhetett fel senkinek... Arra jól emlékszem, hogy amint érteni, értelmezni próbáltam a velem történeteket, csak azt akartam, miközben a sokkos állapotból hozzátartozóim gyöngéden igyekeztek kiségetni, hogy mondják meg nekem őszintén, mi az a borzasztó dolog, amit a zsidó szó jelent, mert büdös biztosan nem vagyok. De hát mi vagyok egyáltalán? Anyám és nagyon eszes, tekintélyes nagynéném történelmi és vallási hagyományból merített érzelmet és értelmi érveket, hogy identitásomat megmagyarázza. Értettem is, nem is, de a belém költözött félelmet, azt, ami védtelenségemben lebényt, megalázott, már valamiféle dac is kezdte kísérni, s ez az ellenállás önérzetet ébresztett bennem, megalapozta talán azt a lelki tartalékot, amelyből az öntudat szokott kisarjadni.

– Hogyan és milyen útvonalon tértek haza Kolozsvárra 1944 októberében? A munkaszolgálatos édesapja mikor csatlakozott a családhoz? Egyáltalán volt hová visszatérniük?

Az első Erdélybe tartó vonattal nagyon sok időbe telt Bukarestből a hazatérés... A kérdés, hogy hova vissza, indokolt. Akkor is az volt. Kényszerű távozásakor, melyet 1942-ben még naivan átmenetinek gondolt, apám összeköltöztetett bennünket – anyámat és engem – nagyanyámmal. A Szentegyház utcai kétszobás, összkomfortos otthonunkból – amelyet a teljes berendezéssel egy anyaországi családnak utaltak ki – az özvegy Vilma nagymama Kismester utcai szoba-konyhás lakásába kellett költöznünk. Apám pedig csak 1945 késő őszén került haza... 16 és 50 év között a zsidó férfiak számára a magyar törvények előírták a frontvonalban, persze fegyvertelenül letöltendő munkaszolgálatot. E munkaszolgálat kiérdemelte a „mozgó veszítőhely” elnevezést. Az ő századából tizenhatan maradtak életben. A történelemkönyvekből közismert, erőltetett menetben teljesített visszavonulást a láger követte. *Arbeit macht frei.* „Világlátott ember vagyok a Don-kanyartól Dachauig...” – mondta. Amerikaiak szabadították fel. 39 kiló maradt a felnőtt férfiból, akit én erős embernek ismertem. A táborban amerikai orvosok kezelték az életben maradt foglyokat. Egy vöröskeresztes listán szerepelt a neve; így értesültünk arról, hogy él. Nagyon vártuk. Nem voltam még tízéves, de megtanultam kedvenc csemegéjét, öntött palacsintát sütni, s azzal is fogadtam. Ült egy konyhaszéken, és nem szólt, csak nézte buzgólkodásomat. Csoda, hogy megmaradtunk. Csoda, hogy élt. Itthon volt. De mesélni nem akart. Nem tudott? Mikor egyszer aztán ebéd közben a terítékem mellett levő szelet kenyeret szórakozottan morzsolgatni kezdtem, rácsapott a kezemre. Döbbenet néztem rá. Elsírtam magam. Engem a szüleim soha nem ütöttek meg, addig sem, azután sem. „Ott, ahonnan én jövök – mondta, jelen időben, mint aki még úton van, meg sem érkezett! – egy ilyen darab kenyérért meghaltak emberek.” Ennyit szólt csak, és felkelt az asztaltól. Idekívánkozik magyarázat gyanánt az is talán, hogy zsidó családban a gyereket nem verik. A szülő szóval büntet. Elég hatásos szokás ez, nem felejthető. A gyermek volt – és maradt – a legfőbb érték. A háromezer éves megmaradás alighanem ezzel függ össze, nem tudom, hogy mint ok vagy mint következmény. Persze volt és van zsidó családban is elkényeztetett gyermek és szigorúan nevelt gyermek. De – személyes tapasztalatom szerint legalábbis –

a szigort nem tévesztették össze az erőszakkal. Verbális erőszak is létezik nyilván, és a bibliai példák szerint sem hatástalan.

– *Nehéz elképzelni, közel 80 évvel az események után azt, hogy milyen lehetett a város, amelynek egy fontos etnikai, vallási, mindenekelőtt pedig emberi közösségét kiirtották. A visszatérést követően Önben hogyan tudatosult az elmúlt hónapok tragédiája, a hiányzó családtagok sorsa? Mennyire volt empátikus, támogató vagy büntudatos a közeg? Az alijázás, vagyis a Palesztinába, később Izrael államba való kivándorlás sosem merült fel Önökben?*

Az utóbbi kérdésre válaszolnék előbb. Anyám menni akart. Apu nem. Szívbetegesen került haza. És kedélybetegesen. Hónapokig hevert a díványon szótlánul. Ő, aki képzett, dolgos, megbecsült, aktív embernek tudhatta magát, azok után, amit átélt, aligha tudott volna egy újabb gyökeres helyzet-, nyelv- és helyváltozást kibírni. Mindkét szülőm szembekerült azzal a döbbenettel, hogy ott, ahol nyelv, barátok, otthonosság légkörében véltek élni, törvényesen kiiktathatják őket a társadalomból. Páriák lettek. Halálraítélt páriák. Szinte feldolgozhatatlannak érezhették ezt a tapasztalatot. Át kellett rendezniük magukban a világot, és a világban önmagukat. Idő kellett ahhoz, hogy visszatárljanak. Mibe is? – kérdezem most magamtól. Mert itt is, akkor, akárcsak Európa-szerte a háború után, 1945-ben, a történelmi-politikai fordulat akár rettegve talált egyént és népeket, akár reménykedve, megújulásra készen vagy készületlenül, de mindenképpen egészen új helyzetben. Alkalmazkodásra készen vagy kényszerülten. Hogy a kolozsváriak hogyan fogadtak vagy egyáltalán visszafogadtak-e bennünket, azt nem tudnám most, visszatekintve, rekonstruálni. Minden társadalom nagyon sokféle egyénből áll. Háború, veszélyek, propaganda, vereség, győzelem után egyesek számára megszállást, másoknak meg felszabadulást jelentett az, ami történik... Nyolcéves voltam. A gyermek memóriája is szelektív. De arra emlékszem, hogy amikor a nagyanyámnak a Kismester utcából nyíló udvarára beléptünk, és végimentünk rajta egészen az ismert kis lakásba vezető ajtóig, ott, a bejárat előtt, megpillantottam egy kislányt, amint a kockás kabátomban ül a biciklimen... Kiabálni kezdtem, hogy kérem vissza, az az enyém, a kislány is kiabált, hogy az övé. Kiszaladt valaki a nagymama lakásából, egy feketébe öltözött asszony, meglátott minket, és sírva magyarázta anyámnak: „Dehát – mi ezt kaptuk...” Mít? A nagymama lakását, az én biciklimet? Kérdeztem volna? Nem hiszem. Nem tudom. Nem tudtam akkor sem... „Mi csak úgy kaptuk! Nem vagyunk mi tolvajok” – mondta és sírva fordult anyám felé, miközben a kislányát lerángatta a bicikliről, s róla meg a kabátomat. A leányka korombéli lehetett, sírt, védekezett. Sírtam én is. Mindkettőnknek igaza volt. Minden gyereknek jár kabát is, bicikli is. Mindkettőnk apját valami láthatatlan erő kivitte az életünkből. Rémültek, frusztráltak voltunk. Mi lesz most? Anyám már kézen fogott, elhúzott a jelenet színhelyéről, és ezt mondta: „Hadd el, nem kell ez, meglásd, hazajön apu, és kapsz másikat.” Kifelé indult velem, én pedig csak azt akartam volna még kérdezni, hogy a nagymama hol van. Nem válaszolt? Vagy nem is kérdeztem? Sokkal később tudtam meg, rendre, nem egyszerre. És nem is az egészet. A minden sosem elmondható.

– *Egy magánbeszélgetésünk alkalmával úgy fogalmazott, hogy szüleinek jó-ság- és igazságkészsége megbonthatatlan és eligazító volt minden nehéz helyzetben; jól indították el rossz körülmények között. Felelevenítené a derű és a családi öröm pillanatait is? Önnek például mi volt a kedvenc játéka?*

Koronként más és más a gyerek kedvenc játéka. Nekem volt Lencsi babám. Valahogy eltűnt az életemből. De hát előbb az otthon tűnt el, apu tűnt el. A nagyszüleim. A pajtásaim... Óvodástársaim közül egy se került elő. De a gyermeki lélek rugalmas és öröme. És talál valahogy valahonnan mindig valamit, ami örömet okoz. Így születik, gondolom, a játék mint a képzelet, a kreativitás korai, ösztönös, találékony öröme. Sokgyermekes, szegény családban, tudok róla, a fakanál is valamilyen rongyba öltöztetve babává változhatott. Ringatni, szeretni lehet azt is... Bevallom, hogy nem is első, kiskori játékaimra emlékszem. És nevetek első, mondjuk úgy, hogy kultúrsznob korszakomon, amikor már más minták, az olvasmányok sugalltak játékot. Valamilyen utazás volt ez máshova és más időbe. Utánzás volt ez is, a felnőttek világából elletett, akárcsak a már kinőtt papás-mamás szerepjátás. Nem zárták kulcsra a könyvszekrényt nálunk. Szabadságom része volt ez is. A szüleim úgy gondolták, hogy amit nem értek, megkérdem, miről van szó, mert nálunk szabad volt kérdezni. Ha nem érdekel, nem vonzó, magamtól is otthagynom... Olyasmit is olvastam, és érteni véltem talán, ami már nem a mesevilágból került hozzám. Marie Curie-nek a lánya, Éve Curie könyvet írt az édesanyjáról, a Nobel-díjas fizikusról. Felvettem tehát anyám ünnepi fekete ruháját, a bokáimig ért, egy hozzánk járó ápolónővértől kértem „kölcsön” valami fehér zubbonyt, épp jó volt nekem tudósköpenynek, kisebb üvegekkel, edénykéikkel „labort” rendeztem be az erkélyünkön. És „tudós nő” lettem... Hogy ez nem gyereknek való? Hát mi való a gyerekeknek? A háború? Az üldöztetés? A menekülés, rettegés, bujkálás, bombázás, óvóhely, holttestek az utcán? Anyám a félelmek idején megígérte, hogy vigyáz rám, nem lesz semmi bajom. És anyu nem hazudik. Bíztam benne. Ez is valóság volt. Ebbe kapaszkodtam, és abba a játékba, ami kimenekít a rémület, a veszteségek, a kiszolgáltatottság világából. A Curie család élete olyan eszménykép volt, és olyan női szerepet mutatott fel, ami kitágította a világot, a tehetség, a siker távlatát mutatta meg. Ahhoz képest, amit átéltem, bizony boldog menekülés volt, erőszakmentes, igazi értékeket felmutató tanulás, a normalitás iskolája.

– Ki volt az az 1946-ban vagy '47-ben Bécsből Kolozsvárra települt pszichológus hölgy, aki egy gyermekek által szerkesztett gyermeklap kiadását kezdeményezte, és ebből a célból, diák „munkatársakat” toborzott az iskolákból? Ön is egyike volt az újságírótanoncoknak. Emlékszik esetleg a lapra, szerzőtársakra, esetleg olyan szövegre, amit a 10-11 éves Szilágyi Júlia jegyzett? Az egykori gyermekszerkesztők közül voltak, akik később is az írott szó közelében maradtak?

Hirsch Annie volt a neve emlékezetem szerint. Persze német név, de ő maga tudogatott magyarul. És számunkra, akiket eredeti módszerrel választott ki, valamilyen nagyon újszerűt hozott: már a századelőn Bécsben feltehetőleg a freudizmus vagy részben Adler tanainak hatására alakuló, onnan terjedő gyermekkultuszt, a valójában nálunk még eléggé szokatlan, bátorító hatású, modern gyermekszerepet, a szabadságot, a kreativitást, az egyéniséget fejlesztő pedagógiát mint a gyermek emberi méltóságát elismerő, hirdető és gyakorló magatartást. Abból a gyermekszerkesztőségéből nőtt ki többek között Veress Zoltán, a majdani, börtönviselt író, műfordító, kollegám a *Korunk* szerkesztőségében; Fischer István, aki itt kezdte pályáját, aztán Németországban lett ismert filmrendező és operatőr; Kacsó Ferenc kémikus, egyetemi tanár, a BBTE oktatója; Bányai László ugyancsak tudós lett, szintén Nyugaton telepedett le. Versenyképesek voltak Erdély szülöttjei... Hirtelen ők jutnak eszembe, régi fo-

tón tűnik fel gyerekarcul. Emlékszem arra is, hogy én – 1947-ben, vagyis 11 éves koromban – arról cikkezek, ahogyan Lenin háborús-forradalmas időben gondoskodik a gyerekek karácsonyfájáról... Honnan merítettem ezt az információt, nem tudom, idegen nyelven még nem olvashattam, talán valamelyik magyarországi lapban jutottam hozzá... De jó kezdet volt mindannyiunknak: fogalmazni, nemcsak iskolai dolgozatot, hanem valamilyen nyilvánosságnak szánt szöveget, tanulni, nemcsak iskolai igényességet, szerkeszteni, együttműködni társakkal...

– *Mennyire volt evidens, hogy magyar szakra felvételezik az egyetemen?*

Anyám nemzedékének Ady-kultusza biztosan befolyásolta választásomat. Az, ahogyan ő főzés, takarítás, mosogatás közben is gyakran verset mondott saját magának előbb vigaszul, hogy nem tanulhatott... Nem is gyerekverseket, vagyis a korosztályomnak megfelelő költészetet hozta be a világomba tehát, mint inkább a saját élményvilágát, preferenciáit, ízlését, ahogy utólag próbáltam elhelyezni korai, talán túl korai találkozásaimat a hagyománnyal... A magyar költészethez, Adyhoz, Petőfihez lett közöm... Előbb ismertem meg azt, hogy „Én a halál rokona vagyok”, mint az *Anyám tyúkját*. Előbb ismertem meg a nem is értett „szent szöveget”, az anya érzelemvilágát érintőt, mielőtt óvodában s otthon gyermekverseket tanultam volna. Kissé szabálytalanul korán lett közöm ahhoz az élmény- és értékvilághoz, amely aztán eldöntötte a hivatásválasztást is. Sokat betegeskedtem gyerekkoromban, talán az átélt megrázkódtatások testileg-lelkileg túl érzékennyé tettek. Persze éltem a korom igényelte örömmel. Se a barátság, se a szerelem nem hiányzott az életemből. De szerettem pihenni és olvasni. Egy majdani életforma nagyon korai előzménye volt a kamaszkorombeli boldog függés a könyvtől... Felőttként, sőt időskoromban kétszer is az olvasás mentett ki a testi-lelki válságból: műtét után néhány órával az onkológus sebész és agyvérzés után öt nappal neurológus kezelőorvosom lepődött meg és örvendett, amikor könyvvel a kezemben talált a kórházi ágyon... Egyfajta visszatérés volt az a normalitásba, az életbe.

– *Az évfolyamukban (vagy az évfolyamok között) létesült valamiféle önképzőkör? Milyen tankönyvekből tanultak, milyen értekezéseket, szépirodalmi műveket olvastak?*

Idekívánkozik egy sajátos életrajzi adat. Román iskolába adtak, mert a szüleim keserves tapasztalata – az államnyelv alig ismerése – megértette velük, hogy nem tanácsos nyelvi gettóba zárkózni. Úgy gondolták, azt kívánták, hogy az állam nyelvén is legyen versenyképes, bármi lesz is a hivatásom. Ebbe a döntésbe belejátszott nyilván a zsidóság európai történetének az a sajátossága, amely századok és országok, nemzetek, nyelvek sokszor kényszerűen változó közegét jelentette. A bolygó zsidó kulturális képe: üldöztetéseknek mobilitást követelő helyzetképe. És ez nem csak alkalmazkodást jelent. Beilleszkedésen túl – olykor illuzórikusnak bizonyuló – kulturális hovatartozástudatot is a modern korban. Hűséget. Otthonosságot. Román iskolába jártam, de otthon csak magyarul beszélünk, az anyanyelvünkön, és magyar könyveket olvastunk. Babits és Szerb Antal vezettek be abba a tudatos művelődésvilágba, ami aztán élményből szakma lett... Véletlen háborús áldozatok voltak? Vagy nem felejthető történelmi tragédia Szerb Antal és Radnóti Miklós megálázott magyar munkaszolgálatosként való végórája? És kinek a történelméhez tartozik életük, haláluk? Ezek a tények is szóba kerültek, amikor elsőéves magyar szakos egyetemi hallgatókként nálunk készültünk együtt a vizsgákra

Szilágyi Domokossal és Nagy Ernő Kálmánnal. Akik kezembe adták a Bibliát. A szigorú vallásos nevelést kapott szüleim felnőttkorukban ateisták lettek. Engem is annak neveltek. Szinte büszke voltam a tudatlanságomra. Összetévesztettem a szellemi szabadsággal. De csak addig, amíg barátaim – lelkesek fia – át nem nyújtották a Szentírást. Olvastam. Hálálkodtam, lelkendeztem. „De hát ez a tiéd” – mondta a maga halkan meggyőző hangján Szisz. Mindig olyan halkan beszélt, hogy a tanteremben, ha ő megszólalt szemináriumon, egyből csend lett. Engem – miközben kézzel kézre adtuk a családi könyvespolcra Thomas Mann József-tetralógiájának köteteit – gyöngéd iróniával Juszufnak nevezett... Egyébként Szisznek a kari faliújságon közölt egyik cikke már a címevel valóságos erkölcsi-szellemi forradalmat jelentett. A „Gondolkodom, tehát vagyok”-ról továbblépett a lázadás szavával: „Felháborodom, tehát vagyok”. Behozta a karteziánus szellemet, amikor – mint tűrhetetlent – közügyvé tette a banálisként elfogadott diáknyomornak ama jelenségét, hogy a Marianum épületében diákszálláson lakó, vidéki kolleganőink délig étlenszomjan ülték végig az előadásokat, szemináriumokat, mert reggelit, teát, kenyeret, csak a Petőfi utcai menzán kaphattak. Akkoriban fél nyolckor kezdődött a tanítás. A reggeli tehát oda-vissza rohanást jelentett volna nap mint nap. Szilágyi Domokos cikke jótékony botrányt keltett. Kiderítette: van megoldás, ha törődik vele valaki. Ha az egyetemen – akkor még Bolyai Egyetem volt – a bölcsészkaros lányok bentlakásán egy teakonyha létesül... Nem tudom, hogy idetartozik-e, mint téma, de hát nemcsak Szilágyi Domokos életrajzát egészíti ki: az úgynevezett egyetemegyesítéskor, az Egyetemi Házában ültünk, a színpadon megjelent valaki, idegen, nem egyetemi személy. Szisz oldalba bökött: „Úristen, ki ez az untermensch?” Még nem tudtuk a korszakossá váló nevet: akkor először láttuk Nicolae Ceaușescu.

– *Bodor Ádám írja a korabeli Sepsiszentgyörgyről, hogy élet- és lélekvesztélyes hely volt: „délután gyanútlanul beült egy kávéra a Sugás vendéglőbe, aztán egy dermesztő kora hajnalon a fogarasi halpiacon ébredt dideregve” az ember, ha nem vigyázott. Kolozsvár bővelkedett hasonló rejtélyekben? Nagy Kálmán, a későbbi kiváló Kalevala-fordító például általános csoporttársi megdöbbenésre eltűnt, három napon keresztül nem jelentkezett. Kiderült az ő rejtélyes távollétének az oka?*

A barátság az egyetemen kezdődött Kálmánnal, aki valóban napokra eltűnt 1956 őszén... Kálmán a legpontosabb, legfegyvelmezettebb diák volt, az egyetlen, aki sötét öltönyt viselt, modora is más volt, mint a többieké, visszafogottabb, tartózkodóbb. Amikor a hiányzását észleltük, azt hittük, beteg talán, meglátogattuk – volna. A Király utcában laktak, szerény udvari lakásban. Tudtuk, hogy az édesapja tanár a teológián. Ajtón, ablakon kopogtattunk. Hiába. A szomszédok annyit tudtak, hogy Nagyék elutaztak. Másnap Kálmán megjelent, kérdeztük, válaszolt: „Budapesten voltunk. A nagybátyám temetésére vittek minket. Éjszaka jöttek értünk gépkocsival, és elindultak velünk, nem tudtuk hova és miért... A határon sejteni kezdtük.” Kálmán édesanyja – akkor világosodtunk meg mi is – Rajk lány volt. A bátyjáról évek óta nem tudtak semmit. Az ő – Rajk László – temetésére vitték az erdélyi rokonságot... Némán. Minden magyarázat, felvilágosítás nélkül. Gáll Ernő akkor éppen prorektor volt, valamilyen egyetemi ügyben Magyarországon töltött néhány napot, és a diákoknak ő is beszámolt a Rajk-temetésről. A hangulatról. Az emberek igazságérzetéről. Óvatosan fogalmazott, de érthetően. Nagyon figyeltünk.

Mi otthon, mármint a Szilágyi család hallgattuk naponta a Kossuth rádiót. És mások is ekként cselekedtek.

– *Mesélne még Szilágyi Domokoshoz fűződő barátságáról? A kortársi visszaemlékezések zárkózott fiatalemberként, csendes zseniként képzeltek el. Az egyetem után is tartották a kapcsolatot?*

Igen, a jó személyes, baráti viszony később is megmaradt kisebb szünetekkel. Szisz és első felesége, Hervay Gizella évekig Bukarestben éltek, abban a periódusban nehezebb volt a kapcsolattartás. De mindkettőnknek szüksége volt a közös beszélgetésekre. Jártuk a szakmai utunkat; őt a szenvedés, a magánéleti, politikai feszültségek tovább érlelték. A kibontakozó zsenialitás is tehát, a tehetség ára a sosem szűnő szorongás. Önpusztítással fizetett a teljesítményért. Csak a legvégén, mármint Szisz élete legvégén maradtak el a találkozásaink. Bántott is a dolog, nem értettem, miért kerüli a házunkat. Aztán megtudtam az okát, elég későn. Ígéretet kellett tennie, hogy senkinek sem szól a mind sűrűbb kihallgatásokról... Különben engem is úgy hallgattak ki, hogy a lelkemre kötötték: ne szóljak senkinek, a szüleimnek, a férjemnek se. Nem ígértem meg, sőt azt „vallottam be”, hogy mi a családban mindent megbeszélünk. A különbség annyi volt, hogy én egy baloldali családba születtem, és azt hittem még akkor, hogy a rendszeren belül vagyok, semmi okom titkolózni... Nem hiszem, hogy ezt nem tudták a belülegesek. Mindent tudtak, csak semmit sem értettek. Félni kezdtem.

– *1965 szeptembere, Szvjatoszlav Richter Kolozsváron. A filharmóniának nincs megfelelő zongorája. Szerezni kell egyet. Sikerül. A koncert alatt hirtelen elmegy az áram. Sötétség borul a teremre Kelet-Európában. De Richter játszik tovább. Az ember erősebb és boldogabb, mint az ember?*

Igen, ezt hiszem, tudom. Persze nem minden ember erős és boldog. És senki se erős és boldog mindig. A koncertek is megteltek politikával. Amikor Szabédi öngyilkos lett, Halmos György bejelentette, hogy nem tartja meg aznap este a meghirdetett műsorát. Közölték vele, hogy muszáj. Hát akkor Gyuri leült a zongorához, és eljátszotta Chopin gyászindulóját. A teremben mindenki felállt. Háromszor megismételte. Álltunk. Nem tapsolt senki. Aztán hazamentünk.

Hogyan érintette Önt 1968? Ez az az időszak, amikor már nem szerkesztette a Dolgozó Nő című havilapot, és még nem kezdte el a munkát a Korunk folyóiratnál.

A *Dolgozó Nőt* nem én szerkesztettem. Egy ideig ott a művelődésrovat volt az enyém, aztán a főszerkesztő úgy döntött egy napon, hogy ezentúl más (kül- és belpolitikát) kell szerkesztenem. Közöltem, hogy nem ezt tanultam, nem vagyok ezen a téren kompetens, nem vállalhatok olyasmit, amihez nem értek szakszerűen. És állás nélkül maradtam három évig. Ez is volt a cél. Elbocsátaniuk nem volt miért, ezért olyan helyzetbe hozták, hogy kénytelen legyek lemondani. Hasonló eset az egészen fiatal Tamás Gáspár Miklósé az *Utunknál*, aki nem volt hajlandó, névtelenül sem, politikai vezércikket írni: „Bizonyos szavakat nem fogok leírni...”, mondta. 1968 döbbsentett rá, hogy valójában nincs kiút. A rendszer nem tud, és nem is akar változni; kollégák, barátok kerültek börtönbe. Innentől a tudatos ellenzékiességnek kellett megtalálni a technikáit. A család persze joggal aggódott, amikor tiltakozásokat írtunk alá néhányan. „Gondolj arra, hogy gyereked van, ha ránk nem is gondolsz” –

sóhajtozott anyám. Az ilyen viták egyre gyakrabban terített asztalnál folytak. Kiskamasz fiam tanúként megjegyezte: „szégyellném, ha miattam nem mernél aláírni”. Megjelent hát a szövetséges a családon belül...

– *Milyen erdélyi és külföldi folyóiratokat járatott a szerkesztőség? Önhöz a Korunk munkatársaként jobban eljuthattak új megjelenésű (nyugati) szakmunkák?*

Szakmunkákról nem tudok, de járt a Korunknak az *Humanité* (a Francia Kommunista Párt lapja), olykor *Lettres Francaises*-ből is kaptunk egy-egy példányt. A hatvanas évek vége felé a *Korunk* szerkesztőségét meglátogatta, ha jól emlékszem egy, a mi ügyeinkben is igen tájékozott profi, idősebb hölgy a *Le Monde*-től. Mivel a tolmács nem fordított mindent, amit a vendég kérdezett, csak úgy szelektíven „fordítgatott”, én időnként közbeszóltam, a vendég pedig megkért, hogy kísérjem ki a mellékhelyiségbe. Lehúzta a vizet, a vízzubogás alatt kérdezősködött, és én feleltem... Aztán egy idő után kezdtek jönni francia könyvek az itthoni címekre, nem a szerkesztőségbe. Egyes kiadók, főként a Gallimard ajándékaiként... Érdekes volt, hogy tudták a címemet. Innen tájékoztathatta őket valaki. Máig se tudom, kicsoda... Van egy szerény, de nem éppen szegényes „francia polc” a könyvtáramban.

– *Írásaiban, interjúiban többször hivatkozik Kolozsvár szellemi miliójére. Kiket olvastak, milyen eszméáramlatok határozták meg a baráti kör világlátását?*

Korosztályomhoz (vagyis hát egyes szerkesztőkhöz és szerzőkhöz) eljutott a *Korunknak* rendszeresen megküldött *Nagyvilág*, és részben a szintén nagyon színvonalas *Secolul 20*. A viszonylag tájékozatlan cenzorok „érdeme” (1968 után vagyunk), hogy egy ideig olvashattunk még olyasmit is, ami kilépett a szocialista realizmus és valamilyen felhívított, a mindenkori pártérdek megszabta marxizmus normatív keretei közül. Kortársunk volt például az egzisztencializmus. A már említett francia könyvküldemények között ott volt Sartre és Camus. Mondanom sem kell talán, hogy nem a könyvesboltból kerültek hozzám... A *Korunk* meg az *Erdélyi Helikon* szerkesztői anyanyelvük mestereként idegen nyelveken is olvasó, művelt emberek voltak. A legtöbb szerző külföldön is megfordult, még egy-két szemesztert is hallgatott tekintélyes egyetemeken. A *Korunkot* indító Dienes László, aki Budapestről jött erdélyi lapot szerkeszteni, szándéknyilatkozatként is olvasható célt fogalmazott meg 1925 végén: „csak a világot ma mozgató eszmékből építheti fel azt a szellemi erődítményt, amelyből népi jövőjét megvédheti.”

– *Nyelv – rítus – emlékezés (az 1976-os Korunk Évkönyvben) című esszéje nagyon szemléletesen tárja fel (világítja át) a jubiláló folyóirat tiszteletére publikált gyűjtemény ideológiai rétegeit, és az ezeket feszegető, kikerülni próbáló szövegeket, szerkesztői leleményeket, kényszereket. A mai olvasónak már nehezebben hozzáférhető, dekódolható az a fajta beszédmód, amelyben a normális és szakmai kommunikáció az ideologikus, számtalanszor pártnyelvi dikciójú frázisokkal váltakozik, keveredik. Számomra rendkívül izgalmas volt az a szerkesztői döntésük, hogy bár az évkönyv Nicolae Ceaușescu elvtársi üzenetével kezdődik, talán mégsem ezzel a pártsablonokból és nyelvi panelekből felhúzott írással találkozik először az olvasó, hanem Gaál Gábor egykori főszerkesztő fülszövegbe csempészett, pluralizmus-eszményt kifejező, egészen egyéni, poétikus nyelvhasználatával. Azt írja, hogy „láthatóan minden a nyelv körül forog. Mindenki keresi. És megtalálja, vagy sem, esetleg újrateremti a kor*

és a maga, valamint a kettő közötti saját nyelvet, az egyénit, mert felismeri, hogy veszélyben van, halálos veszedelemben az egyén és a nyelv, hiszen elválaszthatatlanok, együtt, egymás által élnek, és együtt pusztulnak, ha a hatalom nyelve mindent, személyt és beszédet és elnémulást magába olvaszt, eloroz, sajátjaként használ, kiürit azzal, ahogyan ritualizálja.” Mi lesz ezekkel a szövegekkel, ha kétsoronként tolmácsért kiáltanak?

Ezt nehéz eldönteni, és bizony megeshet, hogy az ilyen többé-kevésbé kódolt üzenetek – a szigorú politikai ellenőrzés, cenzúra, durva számonkérések között – csak azokhoz jutottak el a lehetséges kortárs olvasók közül, akik meg tudták fejteni ama kényszerszülte nyelvet, amelybe becsomagoltuk a mondánivalónk lényegét, éppen a legfontosabb, lázadó és lázító üzenetet. Az egyik, 1979-ben megjelent könyvem már a címével is – *A helyszín hatalma* – arra figyelmezteti az olvasót, hogy milyen körülmények között élünk és írunk. Hogy a mai olvasó mennyire tudja kihámozni egykori írásaink lényegét, értékét, üzenetét, azt nem tudom. De amikor Láng Zsolt szerkesztette *Versenymű égő zongorára* című kötetemet, válogatva a rendszerváltás előtt megjelent dolgaimból is, csodálkozott, hogy némelyik hogyan jelenhetett meg... Nem vették észre, hogy mit mondok? Igen, volt idő, amikor a káderkiválasztás politikai prioritása következtében csak a többnyire alig képzett személyek számítottak megbízhatóknak a rendszer szempontjából... Ez nekünk kedvezett. Idővel azonban művelt, okos, egyetemen tanító emberek kezdték végezni az írásaink ellenőrzését. A *Korunk* egy ilyen nagyon tehetséges cenzora az Egyetemi Könyvtár folyósóján az alábbi mondattal üdvözölt: „Arra kényszerítenek, hogy jobban dolgozzak...” Válaszoltam, szintén mosolyogva: „Ön meg arra kényszerít bennünket, hogy mi is jobban dolgozzunk...” Cinikus dialógus volt ez már, szellemileg cinkosunk volt a cenzor, az ő eszén nehéz volt túljárni. Hol sikerült, hol nem...

– *Vajon az esszé iránti szeretete az erdélyi létezés sajátosságaiból – a folyamatos közvetítésigényből, interetnikus és kulturális létmódból, a megérteni, megértetni itt és mást pozíciójából – is következhet? Az Ön kiemelkedő munkássága mellett további példaként akár a filozófia vagy irodalomtudomány területéről megemlíthető Bretter György, Tamás Gáspár Miklós, Cs. Gyimesi Éva vagy Selyem Zsuzsa íráspraxisa is. Együttgondolkodtató, reflexív („vita önmagunkkal, kérdések önmagunkhoz”), hajlékony, reakciódús nyelvhasználat ez, ami az olvasót is partnerré avatja és a rácsodálkozás heurisztikus élményéig is eljuttathatja. Létezik sajátos erdélyi esszényelv?*

Az esszének volt hagyománya Erdély szellemi életében. Még egyik-másik irodalmi levélírónkat is lehet esszéíróként olvasni. De hát az esszé természetéből következik a személyessége. Montaigne óta ez alapelv. Az esszé formája az a szabadság, ami egyéni jog, individualizmus a köz hasznára és öröme. Sajátos erdélyi esszényelvről ugyan nem tudok, de az erdélyi esszéírók történelmi magánügyként szolgálták – ki-ki a maga felfogása és érzelmi habitusa szerint – a kultúra, a szellemi függetlenség ügyét. Az esszé minden nyelven és minden időben erről szól. Mert helyzetérzékenyen emberbarát. Hadak és hittek ellenében vagy kötelékében is az újra meg újra fenyegetett és mégis független emberi elme védelmét jelenti.

– *Minden Hamlet könyvet tart a kezében, idézi esszéjében Jan Kott gondolatát. Az ő-Hamlet például Montaigne-t, a 20. század közepének helsingør-i hercege minden biztonnyal Kafkát, Camus-t, Sartre-ot. De mit olvas(na) ma*

Hamlet herceg Ön szerint? A saját használatú Hamlet-polcán mely könyvek sorakoznak?

Azt mondják, hogy az értékek, a hűség konzerválják az embert. Ilyen értelemben talán konzervatív lettem. A szellemi hűség is érték. A minden új után kapkodó aggkor nem gusztusos látvány. Minden kor kitermeli a maga antagonizmusait. A kultúra nagy paradigmái mégis gondoskodnak – önvédelemből? – valamilyen folytonosságról. A nácik könyvégetése nem volt véletlen. Félelem volt mindentől, ami megsemmisíthetetlen: a Bibliától Thomas Mannig, Freudig. Hamlet is ilyen paradigma. A kritikai önvizsgálat embere. A hamletológusok szerint a színpadra besétáló, az életünkbe belépő Hamlet kezében Montaigne *Esszéi* vannak, a próbálkozás, essayer. Tehát ott van az örök kérdés is: *que sais-je?*, „mit tudom én?“, vagy „mit tudok?“ Mármost én, az ember. Úgy egyáltalán? Örök kérdés ez. Nagyon szükséges. A diktatúrák azzal kezdődnek, hogy valakik nagyon elégedettek magukkal, érdemeket teremtenek, saját keblüket kitüntetésekkel ékesítik. Mindent tudnak. Persze én nem tudom, milyen könyvet tart a kezében 2023-ban a mai boldogtalan ifjú. Hiszen ma nem is könyvről könyvre haladunk a helyes életet keresve. Nem könyvkultúrában élünk. Hanem milyenben? – kértem magamtól. És nem tudom a választ. Talán azért nem, mert 87. életévembe érkezve még mindig keresek. Talán ez nem is baj.

– Városlakóként, szerkesztőként, esszéíróként mennyire ismerte meg Cluj-Napocát? Volt és van átjárás, érintkezés románok és magyarok között?

Több Kolozsvárt ismerek. Az emlékek nosztalgiája őrzi az elsőt. Az óvodám épületét, az iskoláimét. Az üldöztetés maradványait rögzítette az idegrendszer. Az a Kolozsvár, ahová kényszerű menekülésből tértünk vissza anyámmal, megvárt mégis. Elüldözött és visszafogadott. 1945-ben itt vártuk apámat, akinek a neve végre szerepelt egy listán. Vártuk, hogy hazahozza végül a Don-kanyarból és Dachauból az emlékeit. De nem akart mesélni róluk. Csak elvitt kézen fogva gyermekkorra színhelyére, a Farkas utcába. Azzal tudott leginkább azonosulni. Ez is az én örökségem: megmutathatom a házat, ahol a nagyapámék laktak. Mert szülővárosa csak egy van mindenkinek. Hiszen mindenki valamilyen múltból jön... Mikor anyámmal visszajöttünk a városba, ahol ő is született meg én is, nem mehettünk a sírjukhoz, emlékezni... Se nagyapám, se nagyanyám nem jött vissza a Nagy Utazásból, amelyre Semprun emlékezik. És – hogy összekössön emlékeket és utcákat és embereket, korokat – nem volt már híd sem a Szamoson... A hidak pótolhatók, újjáépülnek. Lett híd is. Amire szívesen gondolok vissza, az a háború után még itt-ott romosan magához térő város: élni akar. Lehetőleg békességben. Dolgozik. Szelektíven akar emlékezni és felejteni, tehát tanul. Meg aztán változik. Másféle lakosságot is begyűjt akarva-akaratlan, alkalmazkodik a körülményekhez, teremt új körülményeket, de ragaszkodik a hagyományaihoz, őrzi őket, amennyire lehet, körülnéz a világban, halad, elfogad meg elutasít, nem mond le a rangjáról. Didaktikus kép ez? Vagy demagogikus? Számomra Kolozsvár a szakadatlan tanulás városa. Elég sok öreg, de még több fiatal lakja. Eltűntek nemzedékek, családok, személyek, de – megint csak az emlékezésbe menekülök – kedves arcok, okos tanácsok emléke kísér kanyargós utakon, meg vegyes tapasztalatok. Falakhoz és könyvekhez is van itt közöm. Meg évszázados fákhöz. Fáj, ha kivágják őket irgalmatlanul. Tisztelt patinás épületek mellé odatolakodnak az akarnok ízlés termékei, amelyeket nehezen fogad be a szem és a szív. Mégis: ez az én városom, bár hívtak, vártak más helyek. Ez

az én helyem. Az egyetlen. Felcserélhetetlen. Vágyak és veszteségek kötnek ide. Itt születtem. Itt ér véget az én utam. Mert itt kezdődött. A Fellegvár, amely alá a szülészetről, a Mátyás-szanatóriumból hoztak először haza. A Dónát úti udvar kavicsai, hogy megtegyem az első lépéseket. A Brassai utca. A Sétatér, ahol a fiam tanult járni, elesni, feltápáskodni és továbbmenni kitartóan, mert erről szól az élet. Mindig a továbbról.

– *A nappalijában, az íróasztal fölött Páll Lajos éteri színekkel és törésekkel teli, megejtő festménye, az ereszkedő zöld tehénnel. A sarokban egy Szervátiusz-szobor; anya gyermekével, vagy ifjúkori énjével, eldönthetetlen. A komód felett Negulescu György grafikája, a fal felé forduló, hintán ülő kislány, az Álmatlan könyv borítóképe. A könyvespolcokon képeslapok, többnyire Tamás Gáspár Miklóstól. Chagall Magány című festményének merített papírra nyomtatott reproja, rajta a Tórátt ölelő rabbi, a mindjárt megszólaló hegedű és az ember-szemű tehénke. A székekben, fotelekben hűlt helyek, Marius Tăbacué, Szócs Gézáé, Tamás Gáspár Miklóse. Különleges élettér, föl nem adható párbeszéd. Mesélne erről az enteriőről, együttállásról?*

A Szervátiusz-szobor nekem öröm és emlékmű: baráti beszélgetések tanúja és terméke. Műterem, művészek látogatója voltam. Látszólag mint újságíró, valójában mint cinkosa a mesternek, a legnemesebb mesterségnek. A hatvanas években szinte minden kulturális gesztus, mint a politikánál tartósabb, időtállóbb erő, valamilyen ellenállásba szervezte az emberség, a szabadság fenyegetett gyakorlóit és híveit. Látogattam a kiállításokat, a műtermeket, megszólaltattam a művészeket a kulturális sajtóban, azzal a tisztelettel, amelyben a legjobbak is csak bizonyos feltételek mellett részesülhettek. A diktatúra nem művészbárát közeg. Egyszer egy tekintélyes, bukaresti román muzikológust vittem látogatóba a Szervátiusz-házba. Franciául beszélgettek. Jenő mesélt a valcolásról is, egy erdélyi hagyományról, a művészek nem ritkán gyalogos tanulmányi útjáról a harmincas évek Európájában. A vendég csodálattal, az élmény ajándékáért hálásan távozott. Ez csak egy emlék, a sok közül, ami barátságunkat erősítette, mélyítette, időbeli perspektívát is nyitott. Az ajándék szobor nem csak az otthonom dísz. Életrajzi elem, mint a Páll-kompozíciók vagy Incze János, Negulescu György, Benczédi Sándor jelenléte az életemben, mindennapjaimban.

– *A Halotti beszéd zárlatában a Márai-vers lírai énje még számbaveheti a Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet annak ellenére, hogy a Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet, második világháborús bombák tépték cafatokra. A vers, a naplók, a Föld, Föld!... legalább megőrizték őket, és így „tapintható, valóságos” jelen(nem)léttük a képzelet számára. Ön is tanúja volt fák meggyilkolásának, írja több feljegyzésében, lakóhelye közvetlen közelében, szinte az ablaka alatt. Lánzfűrészek társas tánca a törzsekkel, lombkoronákkal, platóra pakolt otthonosság; emlékek hulló, ötujjas levelei. Szokott álmodni a Brassai utca gesztenyefáiról? Szokott gondolni rájuk, akik úgy vannak, hogy nincsenek?*

Az emlékek tudnak védekezni. Tartozom embereknek, fáknak, házaknak, képeknek, zenéknek és könyveknek azzal, hogy megőrzöm őket: emlékezem. A történelem és az irodalom, a művészet más-más módon kínál fogódzót, hogy a felejtés – nem is tudom – önkímélő vagy önfenntartó ereje ne segítse túlbuzgón az öregkor ereket, csontokat, szürkeállományt felmorzsoló támadásait. Nemrég elestem a konyhában. Hát feltápáskodtam valahogy. És már megint tudok járni. A művésznek könnyű. Ha börtönbe zárják, kiszabadítja

magát. Ha eltemetik is porlandó testét, szelleme újra meg újra feltámasztja. Valahányszor felnézek Páll Lajos *Zöld tehenére* a szobám falán, mindig eszembe jutnak egy rangos pártaktivista szavai, amelyeket Lajika vásárhelyi tárlatmegnyitóján mondott: „Falusi gyerek vagyok, de zöld tehenet nem láttam.” Igazat szólt. Az a Korond, ahol leszáll egy zöld tehen az égből, nem az ő faluja. A művészet felemeli vagy leleplezi a valóságot azzal, hogy átdobja egy másik dimenzióba. Hozzáteszi a valódihoz az igazat, eltörli a távolságot képzelet és tapasztalat között. Megtanít ugyanazt másképpen látni: élvezni vagy megijedni tőle. Elfogadni vagy elutasítani. Szórakozni vagy megrendülni. Szégyellem magam, vagy büszke vagyok valamire, amihez így vagy úgy, közöm lehet. Azelőtt is közöm volt hozzá, csak nem tudtam róla. Vagy nem akartam tudni. Most, hogy látvány lett, jogom van kinevetni vagy megjavulni általa. A nevetséges vagy félelmetes világa az én világom is. Elfogadom vagy kimenekülök belőle: dönteni kell. Felelős leszek. Vagyok? Voltam? A felelősség arcot ölt? Kezet fog? Elmenekül? Még nem tudom. Mit hoz a zöld tehen? Mindazt hozhatja, amit a látvány befogadója érez, gondol. A képzelet valóságát. A művészet nem pótolja a szabadságot. Megvalósítja. Üzenetet hoz. A korondi falu agyagból teremt kerámiát, hasznos edényt. Erre a bokályra itt, a polcomon, egy tizenéves kislány, Páll Kati, a művész egyik húga a sok közül, gyönyörűen naiv, kék gyermekrajzon örökítette meg a korongolás folyamatát. A tizenyolc gyermeket szült, kilencet fel is nevelt székely asszonynak, Páll Lajos édesanyjának egyik gyermeke ő is. Egy ilyen családban, ahol a megélhetés eszköze, a szorgalom meg az ihlet egyenlő rangú, miért ne lenne otthon a zöld tehen? Minden reggel besétál a szobámba. Élni segít. És elgondolkoztatja a látogatóimat. Néha azt gondolom, hogy a zöld tehen tanítványa vagyok. Bátorít. Vigasztal. Páll Lajos, a költő kérdezi egy felejthetetlen versben: „Kit zártam magamba, aki így dörömböl?” Az a valaki festette a zöld tehenet.

